

Dolník, Juraj

Kulturologické vnímanie bohemizmov v súčasnej štandardnej slovenčine (nadväzovanie a zmena)

In: *Středoevropský areál ve vnitřních souvislostech : (česko-slovensko-maďarské reflexe)*. Pospíšil, Ivo (editor); Šaur, Josef (editor). 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2010, pp. 14-18

ISBN 978-80-210-5300-7

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/133511>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Juraj Dolník

Kulturologické vnímanie bohemizmov v súčasnej štandardnej slovenčine (nadväzovanie a zmena)

Po roku 1989 a najmä po rozdelení Československa v slovenskom spisovno-jazykovom diskurze sa posilnili reakcie, ktoré sú porovnateľné s reakciami v puristickom diskurze v českej spoločnosti po roku 1918. Protagonista vtedajšieho českého purizmu J. Haller naznačil ideové východiská tohto jazykovokultúrneho hnutia patetickými otázkami: „A dnes, když si stavíme svůj národní život od základu znova, bychom měli právě mateřský jazyk, to, co národ národem činí, nechávat prostě v tom ubohém stavu, do jakého nám jej uvedlo zpupné panství našich národních nepřátel? Nechtít, aby osvobození národa bylo dovršeno osvobozením jazyka ode všech stop cizí nadvlády, které více než mariánské sloupy připomínají naše národní ponížení“ (podľa Jakobson, 1932, s. 120). V podobnom duchu začala vystupovať časť slovenskej inteligencie v období demokratizácie spoločenského života po politickom obrate. Najdráždivejším trňom v oku českých puristov boli germanizmy. V reakcii na puristické zmýšľanie člen Pražského lingvistického krúžku R. Jakobson zdôrazňoval, „že heslo boje proti vžitým germanismům nemůže být vědecky odůvodněno. Zděděné germanismy spisovného jazyka jsou stejným odkazem kulturní minulosti jako na příklad těsná souvislost českého romantismu s německým nebo jako závislost ideologie českého obrození a zejména slovanské myšlenky na německé filosofii“ (tamže, s. 117). A ďalej píše: „Těsné přimknutí českého jazyka k německému je fakt mnoha set let, umožněný tím, že česká vzdělaná vrstva byla odedávna z části dvojjazyčná a těsně spjata s německou kulturou“ (tamže, s. 117–118). Stopy tejto minulosti sú sprievodným príznakom českého

jazyka a českého jazykového povedomia. So zreteľom na bohemizmy ešte výraznejší je tento príznak v slovenskom jazyku a v slovenskom jazykovom povedomí. Aj vo vzťahu k nim prebieha ideový spor v súčasnej slovenskej jazykovede, ktorý pripomína polemiku puristov a funkcionalistov zo spomínaného obdobia vonkajších dejín českého jazyka.

V tejto súvislosti je poučné pripomenúť si Štúrovo nazeranie na vtedajšiu češtinu s ohľadom na cudzie prvky: „Niet divu, že pred dakol'ko stoletiami česká reč sa bola u nás prijala a za spisovnú povýšila, doniesli nám vtedy Česi so svojou rečou dačo vyššieho, velebnejšieho, čo hlboko pohlo duše naše, a preto aj chytili sme sa reči, v ktorej sme to dostali, teraz ale nielen že nepôsobia tak na nás Česi, lež práve daktoré ich spisy cudzími vyvrhlinami naplnené nás odstf'kajú“ (Štúr, 2007, s. 175). Ale nešlo len o reč: „Život Čechov terajší, či skutočný, či čiste duchovný, vytielkol z predošlých osudov národa tohto, ktorý trebárs vždy hrdinsky sa držal a na podiv celej budúcnosti bojoval, predsa sa návalu života cudzieho, nemeckého, neobránil. ... Vysoko si my vážime duchovné pracovanie a tešíme sa srdečne, že u bratov našich Čechov ono sa pohybuje a zo dňa na deň sa vzmäha, ale hnusnými cudzích svetov vyvrhlinami, ktoré život náš čerstvý kántria a pokoj náš hubia, my sa zaliat' a zhora nadol poprevracat' dať nechceme“ (tamže, s. 173–174). Tieto výroky sú presiaknuté duchom kultúrneho purizmu, ktorý Štúrovi poslužil pri argumentácii v prospech zavedenia slovenčiny do verejného života Slovákov: „K ži-votu teda nášmu a dokonalému sa rozvitiu i vysloveniu mysle našej nevyhnutne nám je potrebná naša domáca slovenčina“ (op. cit., s. 175). Duch kultúrneho, a teda aj jazykového purizmu bol prirodzene spätý s nedeformovanosťou národa a jeho jazyka. Český život a čeština sa mu ukazovali ako deformované, a preto ich vnímal ako antivzor. Z hľadiska tohto príspevku poučnosť Štúrovho nazerania spočíva v dvoch bodoch: (1) Vyskytujú sa okolnosti, ktoré stimulujú kultúrny purizmus ako reakciu na ne, poznačenú presvedčenosťou o jej primeranosti. (2) Jazykový purizmus ako komponent kultúrneho purizmu sa zdôvodňuje predpokladom o kauzálnom vzťahu medzi obsahom kolektívneho ducha a vlastným jazykom tohto kolektívu.

Týmto epizodickým pohľadom na českú a slovenskú minulosť naznačujeme, že dejiny konkurencie medzi kultúrnym purizmom a kultúrnym realizmom pri vnímaní cudzieho elementu vo vlastnom jazyku pokračujú ďalej aj v slovenskom kultúrnom prostredí, a to aj pri vnímaní bohemizmov v súčasnom spisovnom, resp. štandardnom jazyku. Pomer medzi týmito konkurenčnými silami v tomto prostredí sa dá vystihnúť asi tak, že kultúrny purizmus ovláda hodnotiace postoje, kým kultúrny realizmus je zakorenený v normálnom jazykovom správaní. Exemplifikačne vyjadrené, slová *klud*, *kludný*, *kludne* sa posudzujú ako také, ktoré nepatria do spisovnej slovenčiny, lebo sú jej cudzie, ale bežne sa používajú (často tak, že sa vedľa seba vyskytujú *klud*, *kludný*, *kludne a pokoj*, *pokojný*, *pokojne*, napr.: *A mal tam klud a pokoj*). Kým bežné jazykové správanie je nadväzovaním na kultúrnu

Kulturologické vnímanie bohemizmov

tradíciu Slovákov, ku ktorej patrí aj používanie českého jazykového výraziva, do hodnotiaceho postoja sa premieta kontinuita ideologického vyrovnávania sa slovenskej kultúrnej elity s otázkou spôsobu slovensko-českej koexistencie. Kultúrna história Slovákov zahŕňa aj tieto dva komponenty: behaviorálnu jazykovú kultúru, t. j. štandardizované (konvencionalizované) bežné jazykové správanie, ktoré bolo spojené s českým jazykovým elementom, a reflexívnu jazykovú kultúru, čiže štandardizované myslenie o jazyku so zreteľom na prítomnosť českého výraziva v spisovnej slovenčine. Tieto komponenty pretrvávajú aj v súčasnej slovenskej kultúre.

Tieto dva komponenty slovenskej kultúry sa, prirodzene, neudržiavali jednoduchou reprodukciou. Mnohé bohemizmy sa vytratili z bežnej jazykovej praxe, iné zasa pribudli, niekedy sa purizmus prejavil v silnejšej, inokedy v slabšej verzii (porov. s „poučením“ zo Štúrových výkladov, že okolnosti stimulujú kultúrny purizmus). Týka sa to aj interakcie týchto komponentov: proporcia vzájomného pôsobenia reflexívnej a behaviorálnej jazykovej kultúry sa neopakovala mechanicky. To, čo sa ale stále opakuje, a teda trauje, je protirečenie medzi týmito kultúrami. Ak tento jav nevníname ako abstraktné, formálne, ale dialektické protirečenie, nastoľuje sa otázka, z čoho vzišlo, čo je v jeho základe. Zrejme je to, že zakladajúcim členom tohto protirečivého vzťahu je behaviorálna jazyková kultúra: v slovenskom jazykovom spoločenstve sa štandardizovalo jazykové správanie s inkorporovaným českým elementom. Pri používaní jazykových prostriedkov dochádzalo aj k tomu, že v pozornosti používateľov sa príležitostne ocitol český výraz v konfrontácii s domácim (osobitne vtedy, keď český výraz nebol dostatočne zrozumiteľný), čo viedlo k zárodok uvedomovania si, že majú do činenia s dvoma jazykmi. Tento zárodok sa stal základom systematického uvažovania o slovenskom jazyku, ktoré bolo podporované a regulované zrodom a rozvíjaním slovenského nacionalizmu (slovenskej národnej ideológie), a štandardizáciou tohto uvažovania sa vytvorila reflexívna jazyková kultúra. Pritom sú dôležité dva momenty: (1) Následkom blízkej príbuznosti jazykov pri istých výrazoch pre používateľov sa neaktualizoval protiklad české : domáce, takže bohemizmy sa vnímali ako prvky vlastného jazyka, a tak v ich jazykovom povedomí sú uložené ako vžitý výrazy ich jazyka, ktoré dobre fungujú v komunikácii. (2) Prestiž a sugescia reflexívnej jazykovej kultúry spôsobili, že bežní používatelia sa deklaratívne správajú v duchu nej, ale v jazykovej praxi zostávajú v rámci behaviorálnej jazykovej kultúry. Inak povedané, deklaratívne sa pripájajú ku kultúrnemu purizmu, ale ich skutočné jazykové správanie zodpovedá duchu kultúrneho realizmu.

Z tohto výkladu sa dá vyvodiť záver, že jazykové správanie v tomto duchu je produkt neznalosti, neschopnosti dôsledne odlíšiť slovenské jazykové štruktúry od českých, čo je prejavom nižšej úrovne jazykového vedomia. Tento záver však nezodpovedá stavu vecí. Platný záver znie takto: V behaviorálnej jazykovej kultúre bežných používateľov spisovnej slovenčiny je zakotvený ich inštinktívny zmysel pre kultúrny realizmus, teda pre prirodzenosť toho, že medzigeneračne sa odo-

vzdávala kultúra sústavne zasahovaná češtinou. Fiktívnym citátom vyjadrené: „Jazykovo sa správame tak, ako sa správali naši predchodcovia, a tak si udržiavame našu kultúrnu tradíciu.“ Pod tlakom reflexívnej jazykovej kultúry sa však dostávajú do rozporu sami so sebou, čo vedie k predstave zodpovedajúcej jazykovo-kultivačnej tradície, že tento rozpor sa má odstrániť kultivovaním používateľov v duchu kultúrneho purizmu, teda vo vzťahu k bohemizmom k pestovaniu ich spôsobilosti na ostré vnímanie hraníc medzi slovenčinou a češtinou, čiže ich delimitačnej kompetencie. Jazyková prax však ukazuje, že je to „umelá“ cesta, lebo napriek sústavnému tlaku reflexívnej jazykovej kultúry bohemizmy sa reprodukujú. Na ústupe sú len v kontrolovaných prejavoch, čo ale sledovaný rozpor len prehľbuje, pretože sa rozpolťuje behaviorálna jazyková kultúra: kým v kontrolovanom správaní bohemizmy sa odsúvajú, v prirodzenom správaní sa opätovne vyskytujú. Z pozície zástancov kultúrneho purizmu deklaratívne odmietanie bohemizmov a ich odsúvanie v kontrolovaných jazykových prejavoch sa javí ako potvrdenie adekvátnosti kultúrnopuristickej koncepcie spisovného jazyka. Pritom sa neberie do úvahy, že intervencie do jazykového života v jej duchu sú útokom na zmysel používateľov pre dejinnú kontinuitu jazykového správania, čiže pre tento aspekt kultúrneho dedičstva. Je to atak na udržiavanie prirodzeného jazykového správania so zreteľom na generačnú kontinuitu, ktoré je riadené princípom analógie: aktuálna generácia sa jazykovo správa analogicky so správaním predchádzajúcej generácie.

Reakciou na tento jav je pokus o zmenu v interakcii reflexívnej a behaviorálnej jazykovej kultúry, a tak vo vnímaní bohemizmov v slovenských spisovno-jazykových prejavoch. Deje sa to presadzovaním koncepcie kultúrneho realizmu v teórii spisovného jazyka, ktorá adekvátne zobrazuje historicky kontinuálne jazykové správanie bežných používateľov spisovnej slovenčiny. Táto koncepcia neodsúva fakt, že bohemizmy patria k autentickosti dejín slovenskej kultúry, ako aj do obsahu identity tejto kultúry. Neodhliada však ani od toho, že pri zrení a dozrievaní tejto identity zohralo závažnú rolu opozičné vnímanie češtiny, ale z toho sa nevyvodzuje priamočiary záver, že k dovŕšeniu historického vývinu vedomia slovenskej identity patrí aj debohemizácia spisovnej slovenčiny. Zástanca tejto koncepcie nachádza oporu v pojme prirodzená identita, pod ktorým rozumie identitu utváranú a utvrdzovanú prirodzeným dedením kultúry daného kolektívu z generácie na generáciu. Tlak na prirodzenú identitu konaním v duchu kultúrneho purizmu modifikuje ju tak, že nadobúda črtu umelej (konštruovanej) identity. Črtou umelosti sa posilňuje reflexívnosť vnímania identity členmi kolektívu a podporuje sa prejavovanie deklaratívneho postoja, súčasne sa deaktualizuje jej prežívanie, jej skutočné zvnútornenie ako základ správania v duchu autentickej identity. Prirodzená identita je teda autentická identita, ktorej obsahom je interiorizované behaviorálne dedičstvo, prostredníctvom ktorého príslušníci daného kolektívu vystupujú ako oprávdiví nositelia a predstavitelia kultúry, s ktorou sa bytostne stotožňujú. Autenticita nevyplýva z fiktívnej čistoty kultúry, ale z jej prežívanej reprodukcie v tej podobe,

Kulturologické vnímanie bohemizmov

v akej sa konštituovala a rozvíjala za daných historických okolností. Bohemizmy v spisovnojazykových prejavoch bežných používateľov slovenčiny sú svedectvom týchto okolností, používatelia ich prežívajú ako prvky vlastnej kultúry, a teda patria k autentickému identite slovenskej kultúry.

Niekoľko nám môže opäť pripomenúť, že aj reprodukcia reflexívnej jazykovej kultúry, ako aj jej opozície k behaviorálnej jazykovej kultúre, je súčasťou slovenských kultúrnych dejín, t. j. aj snaha o distancovanie spisovnej slovenčiny od českého výraziva. Z toho by malo vyplývať, že podporovanie tlaku reflexívnej jazykovej kultúry na behaviorálnu jazykovú kultúru, čiže aj úsilie o eliminovanie bohemizmov, je konanie v duchu kultúrnej tradície, a preto je kulturologicky celkom legitímne. Ešte raz si pripomeňme „poučenie“ zo Štúrových výkladov, že kultúrny purizmus je stimulovaný istými okolnosťami. Primeranosť udržiavania aktuálnosti reflexívnej jazykovej kultúry (napr. primeranosť odvolávania sa na kodifikačnú tradíciu, v ktorej sa táto kultúra výrazne manifestuje) treba posudzovať vo vzťahu k jej aktuálnym podmienkam, ktoré, pravdaže, sú aj podmienkami behaviorálnej jazykovej kultúry a interakcie medzi týmito kultúrami. Globálne povedané, reflexívna jazyková kultúra s orientáciou na kultúrny purizmus má silný stimul v podmienkach, keď sa spisovný jazyk konštituuje a stabilizuje spolu s upevňovaním vedomia vlastnej kultúrnej identity. Po zmene stimulačných podmienok, napríklad vytvorenie takých podmienok, aké vládnu v súčasnom slovenskom kultúrnom prostredí, presadzovanie kultúrneho purizmu nadobúda príznak anachronického konania.

Z perspektívy témy tohto odborného podujatia – Česko-slovenské kultúrne vzťahy po roku 1989: nadväznosť a zmena – vo výskyte bohemizmov v aktuálnej spisovnej slovenčine a v postojoch k nim sa prejavuje premenlivosť v histórii opozičného vnímania česko-slovenských kultúrnych vzťahov zo slovenskej strany. Táto premenlivosť spočíva v tom, že sa pri vnímaní tohto vzťahu menila proporcia medzi spoločným a odlišným v slovenskej a českej kultúre. Keď sa pozornosť viac upriamovala na spoločné, české prvky v slovenčine sa posudzovali v duchu kultúrneho realizmu, a v opačnom prípade v duchu kultúrneho purizmu. Premenlivosť tejto proporcie má ideologickú a sociálnopsychologickú motiváciu. Zmena proporcie korelovala s mierou prejavov slovenskej národnej ideológie a s mierou aktualizácie potreby dávať najavo ekvivalentnosť slovenského kultúrneho živlu s českým elementom. Jazyk bol dominantnou zložkou tejto historickej „hry“. Keď sa po roku 1989 v slovenskej spoločnosti revitalizoval akcent na národnú ideológiu a tým aj na utvrdzovanie slovenskej ekvivalentnosti, oživil sa aj duch kultúrneho, a teda i jazykového purizmu. Súčasne sa však v duchovnom rámci kultúrneho realizmu kryštalizuje iný prístup k bohemizmom v slovenčine. Oporou nového prístupu je pojem autentická identita, ktorý je založený na prirodzenej behaviorálnej jazykovej kultúre vymedzenej v protiklade s reflexívnou jazykovou kultúrou. Bohemizmy ako prvky prirodzenej behaviorálnej jazykovej kultúry patria k autentickému sloven-

skej identite. Pozadím tohto prístupu už nie je vnímanie bohemizmov, češtiny, českej kultúry z pozície spomínanej opozície, čo viedlo k striedavému vyzdvihovaniu spoločného a odlišného s ideologickou a sociálnopsychologickou motiváciou, ale z pozície nositeľa slovenčiny a slovenskej kultúry, ktorý prežíva svoj jazyk a vlastnú kultúru ako prirodzené podmienky svojho sociálneho bytia a češtinu a českú kultúru vníma ako organické okolie týchto podmienok. Vlastnosť „organické“ má pôvod v tom, že jeho empirický svet sa formoval aj pod vplyvom zážitkov vzťahujúcich sa na životné situácie, v ktorých sa príbuzenský vzťah Slovákov a Čechov demonštroval ako prirodzená danosť. Z hľadiska pozorovateľa (čiže objektivisticky) tento prístup sa dá interpretovať ako systémový: systém českej kultúry (vrátane jazyka) je organické okolie systému slovenskej kultúry (vrátane jazyka) a toto okolie funguje ako jeho prirodzený komplement. Výraz komplement implikuje, že tieto dva systémy nie sú v opozičnom vzťahu, a vyjadruje, že slovenský a český systém tvoria jeden percepčný tvar, v ktorom slovenský systém je figúrou a český systém pozadím (v zmysle tvarovej psychológie) s tým dodatkom, že kontrast medzi pozadím a figúrou je nízky. Táto teoretická interpretácia vystihuje to, že slovenská kultúra viaže na seba českú kultúru ako prirodzené doplnenie svojej rozmanitosti, a teda to, že súčasní nositelia slovenskej kultúry bez ideologického alebo sociálnopsychologického zaťaženia vnímajú českú kultúru ako prirodzené rozšírenie a obohatenie duchovného obzoru vymedzeného vlastnou kultúrou.

Literatúra:

- JAKOBSON, R.: O dnešním brusičství českém. In: Spisovná čeština a jazyková kultura. Praha: Melantrich 1932, s. 85–122.
- ŠTÚR, E.: Dielo. Bratislava: Kalligram a Ústav slovenskej literatúry SAV 2007.